

Наталія БІЛОУС

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

Укладання тестаментів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади й повсякденні практики

DOI: УДК: 930[094+393+347.65](477-2)«16»

Анотація. Мета дослідження: проаналізувати правові засади та практики тестаментування в міському соціумі Волинського воєводства XVII ст. **Методологія** полягає у застосуванні методів порівняльно-історичного та системного аналізу, соціальної антропології при вивченні законодавства (зокрема спадкового права), повсякденних практик укладання тестаментів у містах Волині XVII ст. **Наукова новизна.** Окреслено правові засади укладання тестаментів і спадкування за нормами II Литовського статуту та збірників міського права Б.Гроїцького, які широко застосовувалися у судовій практиці українських міст ранньомодерної доби; висвітлено процес і порядок оформлення тестаментів у повсякденних практиках у містах Волині зазначеного періоду; доведено, що нормою було укладання тестаменту в будинку помираючої особи (за присутності міських урядників і свідків), або в ратуші перед міським судом. **Висновки.** У містах, що користувалися маґдебурзьким правом, порядок спадкування, оформлення опіки, тестаментування було визначено у правничих збірках, що мали законодавчий характер, авторства Бартоломея Гроїцького. Норми II Литовського статуту поширювалися на жителів неупривілейованих міст і представників різних станів, які мешкали поза міською юрисдикцією. Міська канцелярія відігравала головну роль у становленні тестаменту як важливого приватно-правового акта, обов'язкового до виконання після смерті заповідача. Невдоволені останнім волевиявленням тестатора могли оскаржити його розпорядження у суді, але на практиці цим користувалася незначна частина мешканців міст. Аналіз правових джерел і порівняння їх із практикою укладання тестаментів дає підстави стверджувати, що містяни в більшості випадків шанували право й дотримувалися засад тестаментування. Рідкісними були випадки укладання цих актів власноруч. Більшість тестаторів були неписьменними і для оформлення самого акта потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Після їх смерті ці документи мали вписуватися до урядових міських книг, але, як доводить аналіз актової документації, це відбувалося спорадично. Причинами могли бути небажання спадкоємців оплачувати пов'язані з цим канцелярські видатки або відсутність потреби у цьому. Загалом, незважаючи на поширену практику укладання тестаментів у містах Речі Посполитої, ці документи не стали масовою актовою продукцією у волинських містах, більшість розпоряджень останньої волі укладалися усно без подальшої письмової фіксації.

Ключові слова: тестаменти, спадщина, маґдебурзьке право, спадкове право, II Литовський статут, міська канцелярія, міський соціум, Волинське воєводство.

Тестамент як важливий засіб для завершення земних справ людиною перед смертю з'явився задовго до появи християнства, був відомий у римському праві ще

в V ст. до н. е. На європейських теренах практики тестаментування швидко розвинулися близько 1150 р. там, де збереглася традиція римського права й інституція нота­ріату, зокрема в Північній Італії, Південній Франції. На теренах півночі Франції, у Нідерландах, Англії, німецьких землях переломним у цьому плані стало XIII ст., у решті європейських країн усне звичаєве право довше зберігало свою силу¹. Тестамент був засобом для регулювання особливої сфери життєвих потреб мирян, пов'язаної зі спа­сінням душі, тому вважався не лише приватноправовим, а й духовним актом². Варто зауважити, що в містах Корони Польської тестаментарна практика вкорінилася в XV ст., Великого князівства Литовського – у XVI ст., але значне поширення отримала тільки після Люблінської унії 1569 р., тобто наприкінці XVI й особливо у XVII ст., коли ці документи набули масового характеру.

У зарубіжній історіографії фунеральна проблематика займає поважне місце³. Натомість у вітчизняній уперше на цю проблему звернув увагу А.Кристер, проаналізувавши на прикладі кількох шляхетських тестаментів практику успадкування майна порівняно з нормами Литовського статуту 1529 р.⁴ Закони про опіку над неповнолітніми за джерелами маґдебурзького права в містах Речі Посполитої та за нормами Литовського статуту в Гетьманщині розглянув С.Іваницький⁵. Продовженням цих студій у наш час стали праці І.Ворончук про інститут опіки у шляхетському соціумі Волині XVI ст.⁶ та О.Вінниченко про практику спадкування за заповітом у шляхетсько­му соціумі Галичини⁷. Зазначена тематика стосовно міського соціуму Волині в україн­ській історіографії не висвітлювалася. Джерельною основою нашого дослідження ста­ли 170 тестаментів мешканців волинських міст, уписаних до міських і ґродських книг⁸.

Правові засади тестаментування

У містах Речі Посполитої (у тому числі Волинського воєводства), що користувалися маґдебурзьким правом, порядок спадкування, оформлення опіки, укладання тестаментів у XVI–XVII ст. було визначено у правничих збірках, що мали законодавчий характер – «Порядок міських судів і справ маґдебурзького права в Короні Польській», «Артикули маґдебурзького права...», «Титули маґдебурзького права...» та ін.⁹

¹ Kittell E. Testaments of Two Cities: a comparative analysis of the wills of medieval Genoa and Douai // *European Review of History*. – TV. – 1998. – №1. – P.47–82; *Paringer Th., Richard O.* Die Testamente der Reichsstadt Regensburg aus Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Entstehung – Überlieferung – Quellenwert // *Archivalische Zeitschrift*. – Bd.87. – 2005. – S.197–234; *Tollerton L.* Wills and Will-Making in Anglo-Saxon England. – Woodbridge, 2011 та ін.

² *Вінниченко О.* Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої // *Записки НТШ*. – Т.СCLX. – Кн.1. – Л., 2010. – С.74–84; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.18–19.

³ Докл. див.: *Білоус Н.* Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип.30. – К., 2019. – С.213–243. Існують також спеціальні праці, в яких аналізуються практики укладання тестаментів, наприклад у містах Чеського королівства, де ще в XV ст. у міських канцеляріях користувалися спеціальним підручником, що окреслював технічні вимоги при оформленні актів останньої волі (психічне здоров'я заповідача, його повноліття, вільний статус і реальний стан майна), при цьому зазначалося, що саме укладання тестаменту не було обов'язковим: Prokopa pisafe Nového Města pražského Praxis cancellariae / *Wyd. F.Mareš*. – Praha, 1908. – S.15–25; *Rak P.* Kadaňské knižny trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. století do počátku 17. Století // *Sborník archivních prací*. – 48. – 1998. – S.3–106; *Hrubá M.* «Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle»: Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době. – Ústí nad Labem, 2002. – 339 s.

⁴ *Кристер А.Е.* Духівниці XVI–XVII в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.491–513.

⁵ *Іваницький С.* Закони про опіку над недолітками в джерелах маґдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини // *Праці Комісії для вивчення історії західньоруського та українського права*. – Вип.1. – К., 1925. – С.59–81.

⁶ *Ворончук І.* Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби // *Україна у світовій історії*. – 2014. – №3(52). – С.134–150.

⁷ *Вінниченко О.* Спадкування за заповітом в українських землях...

⁸ Про джерельну базу дослідження див. докл.: *Bitous N.* Testamenty mieszkańców miast Wolynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog. – Warszawa, 2017. – S.8–11.

⁹ *Groiński B.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / *Wyd. K.Koranyj*. – Warszawa, 1953; *Idem.* Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone: Postępek sądów około karania na gardle:

Ці збірники авторства краківського підвійта Бартоломея Гроїцького (бл. 1534–1605 рр.) неодноразово перевидавалися й широко застосовувалися в українських містах під час судочинства та оформлення різних актів приватноправового характеру, зокрема тестаментів.

Нормами II Литовського статуту (1566 р.) користувалися мешканці неупривілейованих міст Волинського воєводства, вони поширювалися також у містах із магдебурзьким правом на представників різних станів, які мешкали поза міською юрисдикцією. Правила тестаментування викладено у восьмому розділі статуту. У першому ж артикулі перераховувалися категорії міського населення, що були позбавлені права укладати тестаменти: неповнолітні діти, духовні особи, невільники, злочинці, божевільні й ті, що втратили «честь». Тестаменти мали оформляти за присутності земських урядників і трьох свідків при «добрій» пам'яті тестаторів. Після їх смерті текст обов'язково подавали для фіксації до урядових книг на перших судових рочках, щоб надати йому юридичної сили. Заповідач міг скасувати свою останню волю, якщо смерть відступала. У випадку запису маєтку на користь церкви/костелу, духовні особи мали виконувати військову повинність, пов'язану із землеволодінням: «службу земскую служити конно збройно водле уставы и уфалы земское» (арт. 2).

Наступна стаття стосувалася свідків, яких обирали з-посеред «веры годних и непо-дойзрених». Не мали права свідчити особи, що були позбавлені права укладати тестаменти, жінки, езекутори або опікуни тестаменту, спадкоємці тестатора. Якщо виникала потреба в укладенні цього акта під час воєнних дій, у дорозі, далеко за межами свого населеного пункту, то можна було обмежитись і меншим числом свідків. Військові могли укладати тестаменти під час війни за присутності гетьмана або повітового хорунжого, а особи, що мандрували, – перед найближчим земським урядом, а потому акт мав бути зафіксований у місцевій канцелярії (арт. 3).

Окрему статтю присвячено невільникам, які не могли успадкувати рухомі речі, записані їм тестатором, поки залишалися в неволі. Заповідач повинен був «листом явным невольника своего вольным учинити, а учинивши, тым же тестаментом можетъ ему што рухомого водле воли своее записати» (арт. 4).

Путні слуги та міщани неупривілейованих міст могли заповідати 1/3 свого майна будь-кому на власний розсуд, але 2/3 мали залишити своїм дітям для виконання службових повинностей із тієї ділянки землі, де проживали. Ця частка майна бездітних тестаторів переходила до власника землі. Якщо діти заповідача були вільними особами й мали намір назавжди залишити оселю, вони могли взяти з собою 2/3 рухомого майна. Нерухомість у цьому разі поверталася до власника землі (арт. 5).

Тестамент утрачав юридичну силу, якщо його текст було суттєво пошкоджено, або виконано нечитабельним письмом. Коли ж пошкодження були незначними та не впливали на суть документа, то він зберігав свою юридичну силу (арт. 6).

У II Литовському статуті детально перераховувались обставини, за яких тестатор міг позбавити дітей спадку. Частина цих «провин» стосувалася лише сина чи доньки, а частина була спільною для дітей обох статей. Власне, такий розподіл обумовлювався особливостями спадкування в родині землевласників, де синові зазвичай належала нерухомість, а донькам – вартість частини батьківського землеволодіння, що передавалася їй як посаг (грошима й речами) в момент заміжжя. Окремі обставини були пов'язані з неповною правовою дієздатністю жінки порівняно з чоловіком: зазвичай дівчина, навіть досягши повноліття, перебувала під опікою батька/брата/родичів чоловічої статі.

Ustawa placej u sądów / Wyd. K.Koranyi. – Warszawa, 1954; *Idem*. Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwiej po polsku wydanych, w sprawach tego czasu nawięcej kłopotanych z tegoż prawa majdeburskiego przydane / Wyd. K.Koranyi. – Warszawa 1954; *Idem*. Obrona sierot i wdów / Wyd. K.Koranyi. – Warszawa, 1958.

Отож батько міг позбавити сина спадку в таких випадках: якщо той учинить фізичне насильство над батьком або відбере його нерухомість; спробує позбавити його життя чи завдасть тяжкої кривди; відмовиться брати батька на поруки або визволити його з ув'язнення в тих випадках, де батько був звинувачений у злочині, що загрожував смертною карою. Син і донька могли втратити право на спадок, якщо несправедливо, зі злості, звинувачували батька у злочині, карою за який була страта (цілком імовірно, що йшлося про звинувачення у зраді Речі Посполитої); якщо полишали батьків без опіки у випадку їх божевілья, або відмовлялися викуповувати їх із неволі, маючи в руках батьківську маєтність. Спадок втрачали й діти в разі відступу від «правдивої» християнської віри та небажання відмовлятися від ересі. Натомість суто дівочим переступом, що загрожував доньці позбавленням спадку, були непристойні вчинки, котрі плямували її честь та честь родини, а також відмова виходити заміж до 25 років через небажання полишати свій спосіб життя, хоч батьки й не відмовляли їй у спадку (арт. 7).

Остання стаття стосувалася незрячих осіб, які бажали укласти тестамент: у такому випадку його мали засвідчити 8 людей для більшої певності¹⁰.

Б.Гроїцький у своєму збірнику міського права, на відміну від Литовського статуту, подав дефініцію: «Тестамент – добровільне і слушне рішення для того, щоб висловлення нашої волі про те, що хочемо, було виконане після нашої смерті. У перекладі з латинської мови це означає ніщо інше, як засвідчення нашої волі або думки» («Dobrowolne a słuszne postanowienie, aby oświadczenie woli naszej o tym, co chcemy, aby po naszej śmierci wypełniono było. Które opisane z łacińskiego słowa się podawa, które się nie inaczej wyklada, jedno: oświadczenie wolej albo myśli naszej»)¹¹. Варто зауважити, що середньовічне німецьке міське право («Weichbild») послуговувалося іншим поняттям, таким, як «розпорядження на випадок смерті» («Vergabung von Todes wegen»), «розпорядження останньої волі на випадок смерті» («letztwilligen Verfügungen»). Досліджуючи практику тестаментування в пізньосередньовічному Кракові, Я.Висмулек дійшов висновку, що у XIV ст. тестамент був ще невідомий у маґдебурзькому праві, а становив предмет регулювання канонічного права та підлягав юрисдикції влади костелу (біскупа). У 1390-х рр. компетенція міської ради, а також практика тестаментування серед заможних містян Кракова розширилася, що спонукало міську владу започаткувати окрему серію книг («Libri testamentorum»), висилати міських урядників до будинків хворих міщан, які бажали укласти акти останньої волі. У 1460–1470-х рр. ця практика поширилася й на незаможні категорії населення міста, а побоювання райців підхопити хвороби від помираючих, особливо під час епідемій, змусило їх передати ці функції війтівсько-лавничому суду, до компетенції якого належало також вирішення інших майнових питань¹². Романізації правової культури та водночас рецепції римського права й кодифікації спадкового права сприяло викладання на початку XVI ст. римського права у Краківському університеті¹³. Таким чином, кодифіковане польське міське право у сфері тестаментування базувалося на чотирьох правових традиціях, закладених у саксонсько-маґдебурзькому, канонічному, римському правах і локальному законодавстві¹⁴.

Б.Гроїцький у своїй праці подав текст протоколу, який писар повинен був записати зверху на закритому, укладеному в уряді тестаменті¹⁵. Він допускав, що документ може

¹⁰ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. / Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т.3: Дадаіак. – Мінск, 2010. – С.519–520.

¹¹ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.177.

¹² Wismulek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV w.). – Warszawa, 2015. – S.78, 82, 90–115.

¹³ Ibid. – S.60.

¹⁴ Докл. див.: Mikula M. Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI w.: prawo sasko-majdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 68(2). – 2020. – S.131–157.

¹⁵ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.193–194.

укладатися як письмово, так й усно. Тестатор міг вносити зміни в результаті різних обставин, а дійсним уважався останній акт. Усна форма розпорядження допускалася, якщо заповідачами були особи старі, немічні чи хворі, які тільки таким чином могли залишити свої останні розпорядження¹⁶. Оформлення акта останньої волі в домашніх умовах належало здійснювати за присутності 7 свідків, які мали бути при «доброму» здоров'ї¹⁷. Після цього свідкам належало визнати його зміст перед міським урядом і засвідчити печаткою. Під час епідемій, коли суди не функціонували, дозволялося оформляти тестаменти вдома за присутності 2 свідків – старших цехових або навіть сусідів, а потім записати «зізнання» перед урядом¹⁸. Передбачалося, що тестамент міг укладатися й поза домом, у загрозованих для життя обставинах, зокрема під час воєн. Такі акти теж мали засвідчувати 2 свідки.

Тестатор не міг розпоряджатися своїм майном без згоди потенційних спадкоємців. За відсутності дітей заповідач міг записати всю нерухомість своїй дружині, віддаючи кровних родичів, що створювало упривілейовані умови для жінки, яка крім віна могла отримати ще й відписане цим актом майно.

Німецьке право охороняло інтереси прямих нащадків. Так, наприклад, існувала заборона на передачу дружинами до рук чоловіків геради¹⁹ та нерухомості. Подібним чином і чоловіки не могли позбавити найближчих родичів успадкування гергевету²⁰. Якщо дружина дарувала або заповідала чоловікові свої речі, то після її смерті герада зменшувалася. У випадку, якщо за життя жінки її особисті речі було заставлено за гроші, що витрачалися на її лікування, то ці речі могли бути викуплені її спадкоємцем. Своєю чергою, якщо речі, що належали до геради й були передані/подаровані як пожертва, особа, котра мала права їх успадкувати, могла домагатися їх повернення. Тестаторка, аби передати в дар чоловікові за заповітом окремі речі зі своєї геради, мусила для цього заручитися згодою найближчої спадкоємиці. Б.Гроїцький застерігав, що право на отримання геради мала тільки незаміжня дочка, однак після заміжжя вона його втрачала, оскільки здобувала свою частину в рамках посагу²¹.

Посилаючись на збірник юридичних приписів міста Магдебурга XIII ст. «Магдебурзьке міське право» («Jus municipale magdeburgense»), Б.Гроїцький зазначає, що спадщину становили всі нерухомі й рухомі речі, гроші, худоба. Обов'язки спадкоємця він трактував за нормами звичаєвого права XIII ст. – «Саксонського зеркала» («Speculum Saxonum») ²². Той мав передусім сплатити борги небіжчика впродовж 30 днів від смерті тестатора за рахунок отриманого спадку. Якщо останній не вказав своїх боргів у заповіті, кредиторам слід було довести факт позики, адже спадкоємці могли про неї не знати²³.

Належало враховувати інтереси всіх дітей, також і тих, які вели самостійне господарство, або ще й ненароджених. Невиконання цих умов підважувало законність тестаменту²⁴. Б.Гроїцький указав на причини, через які тестатор-батько міг позбавити майна дітей: завдання йому тяжких кривд (фізичне насилья, отруєння, замах на життя), якщо

¹⁶ Zielecka-Mikolajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów. – Warszawa, 2012. – S.43.

¹⁷ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.178.

¹⁸ Ibid. – S.187.

¹⁹ Герада (gerada) – майно, унесене жінкою й доповнене під час тривання шлюбу, предмети її особистого вжитку (наприклад одяг, постіль, посуд, клейноди), що передавалися у спадок по жіночій лінії.

²⁰ Гергевет (hergewet) – особисті речі чоловіка (приміром одяг, постіль, коні з упряжжю, зброя), що могли передаватися у спадок тільки по чоловічій лінії.

²¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.11–13.

²² Докл. див.: Lück H. Über den Sachsenspiegel: Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches. – Düsseldorf (Saalkreis), 2005; Idem. Der Sachsenspiegel: Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters, Darmstadt. – Lambert Schneider Verlag, 2017.

²³ Delimata M. Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego // Społeczeństwo staropolskie. – T.III. – Warszawa, 2011. – S.27.

²⁴ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.182, 185.

діти вступали на шлях злочинності, або підозрювались у чаклунстві, ересі, за сексуальні контакти з мачухою, через свавільний спосіб життя²⁵.

Краківський правник описав правила спадкування майна по бічній лінії померлого, який не залишив тестаменту, а також по померлих дітях й онуках. Згідно з «Саксонським зерцалом», майно дітей спадкували батьки, а у випадку їх відсутності – сестри і брати; натомість бабусі й дідусі були позбавлені таких прав. За магдебурзьким правом діди та батьки малі рівні права. Натомість Б.Гроїцький запропонував використовувати в таких випадках варіант римського права, коли спадок по дітях ділився порівну між батьками, сестрами та братами²⁶.

Першочергове право на спадок мали нащадки по прямій лінії. За їх відсутності спадок переходив на бічну лінію – дядьків, тіток, а у випадку їхньої смерті – на їхніх дітей. Онуки могли спадкувати по дідах і бабах, якщо батьків уже не було серед живих²⁷. Отож чітко фіксувалася процедура спадкування, практично не залишаючи можливостей для суперечок за спадок. Б.Гроїцький також розглядав варіант, коли подружнє майно було не успадковане на момент шлюбу, а зароблене вже під час тривання подружнього зв'язку. За цих умов удова успадковувала четверту частину та герладу, а три чверті майна припадали на дітей²⁸. Порядок спадкування поміж родичами у випадку відсутності тестаменту докладно було представлено також у збірнику «Порядок міських судів і справ магдебурзького права...» («Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...»)²⁹.

Б.Гроїцький присвятив багато уваги питанням віна й посагу, подав визначення цих понять, згадав про плутанину щодо них у різних правників. Зазначив, що у випадку відсутності свідків при записі віна достатньо було присяги заміжньої жінки, аби отримати частку майна небіжчика-чоловіка («Саксонське зерцало» та «Магдебурзьке міське право»). Тож багато жінок жили коштом своїх дітей, не маючи на те права, позбавляли своїх нащадків майна, витрачали ті гроші з другим чоловіком і прирікали дітей на бідність. Вирішити цю проблему, на думку правника, можна було б, увівши норму – обов'язкову фіксацію в урядових книгах вінового запису, що внеможливило б такі зловживання. Далі, посилаючись на норми «Магдебурзького міського права», він подав найважливіші засади щодо запису віна, його спадкування, втрати чоловіком права на віно або посаг по дружині³⁰.

Також чимало уваги Б.Гроїцький присвятив питанням опіки над осиротілими дітьми. Під опікою він розумів турботу про неповнолітню дитину, яка залишилася без батька, здійснення контролю над її майном до часу, коли вона самостійно могла ним користуватися. Поріг повноліття був визнаний для хлопчиків – 14, а для дівчаток – 13 років. Малолітні не могли ухвалювати жодних правових рішень, а тільки за участю опікуна³¹. Контролю підлягали особи, які не досягли 21-річного віку³².

Окрема праця правника «Захист сиріт і вдів» («Obrona sierot i wdów»)³³ присвячена винятково проблемам опіки над зазначеними категоріями. На початку автор

²⁵ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.18–22; *Idem*. Porządek sądów i spraw miejskich... – S.78–79.

²⁶ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.43–44.

²⁷ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.5–6.

²⁸ *Ibid.* – S.7–14.

²⁹ Засади спадкування згідно з магдебурзьким правом на прикладі тестаментів міщан Кракова XVI ст. розглянула У.Совіна (див.: *Sowińska U. Testamenty kłakowskie z przełomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2010. – №2. – S.185–189).

³⁰ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.61–64, 69–83.

³¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.52.

³² Тошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство: Е-журнал урбаністичних студій. – 2018. – №4. – С.37–56 [Електронний ресурс]: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/54>

³³ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – Warszawa, 1958. – 344 s.

звертає увагу на те, наскільки складна й відповідальна роль опікуна та які ризики очікують на особу за смерті шлюбного партнера. У разі втрати майна сироти через несприятливі обставини чи недбалість опікун або той із батьків, хто опікувався дітьми, мали відшкодовувати втрату своїм майном (заставляючи її до сплати шкоди). На думку Б.Гроїцького, порядні люди, усвідомлюючи всі ризики опіки, часто відмовлялися від цього тягаря, натомість нечесні пропонували свої послуги й користувалися майном сиріт, через що останні потерпали, отримуючи по досягненні повноліття «обрізану» спадщину, або й узагалі залишаючись ні з чим³⁴. Оскільки до опікунства могли примусити, існували кілька причин для перешкоди цьому: багатодітність, хвороба, неприємні стосунки з померлою особою, скромні статки (незаможність), вік понад 70 чи менше 25 років³⁵. Практикувалися три види опіки: природна, згідно з тестаментом, урядова. Перевага надавалася тим, хто мав кращі позиції й можливості для здійснення опіки. Вимога укласти інвентар маєтностей небіжчика перед початком опіки запобігала можливим зловживанням³⁶. До обов'язків опікуна належали турбота про виховання сиріт, забезпечення їм умов утримання, охорона їхніх прав, оточення батьківською любов'ю. Опікун не мав права продати або заставити майно неповнолітніх сиріт, хіба що доведе доцільність цього, а у випадку розтрата йому належало компенсувати всі збитки власним коштом³⁷. Після закінчення терміну опіки він передавав майно підопічному, котрий засвідчував «квитом» (відповідно оформленою розпискою) отримання всього йому належного та звільнення опікуна від його обов'язків³⁸. У випадку зловживань або завданих підопічним збитків їхні родичі могли притягнути опікунів до суду³⁹. У виняткових випадках опікуном малолітніх могла стати їхня мати, хоча зазвичай вона була позбавлена такого права. Особливо це стосувалося вдів, оскільки, як зауважував Б.Гроїцький, вони могли діяти не на користь дітей від першого шлюбу, а намагалися б годити новому чоловікові всупереч їхнім інтересам. Така заборона не стосувалася батька в разі його нового шлюбу, оскільки, турбуючись про нащадків, він керується передусім розумом⁴⁰.

Опіці підлягали не тільки діти-сироти, а й також жінки, тому будь-які правові дії вони провадили за посередництва опікуна. Б.Гроїцький уважав, що опіка над жінкою необхідна, оскільки вона є слабкою статтю, нездатною протистояти насильству («*ronieważ się niewiasty szkody strzeć nie umieją*»)⁴¹. Опікуном заміжньої жінки був зазвичай її чоловік, без згоди котрого вона не могла розпоряджатися своїм майном. Однак дружина не могла здійснити запис на користь шлюбного партнера без згоди спадкоємців свого майна, до яких чоловік не належав⁴². У випадку смерті останнього дружині призначався опікун із-поміж родичів⁴³.

Тестатор мав право призначити екзекуторів, котрі виконували його останню волю. Зазвичай вони ставали опікунами вдови та дітей. За виконання обов'язків екзекутор міг розраховувати на частину рухомого майна⁴⁴.

³⁴ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.22–29; *Delimata M.* Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego... – S.31–32.

³⁵ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.25.

³⁶ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.50; *Idem.* Obrona sierot i wdów. – S.29, 100.

³⁷ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.117.

³⁸ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.189, 201–203.

³⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.52–53, 226.

⁴⁰ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.50–51.

⁴¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.15.

⁴² *Ibid.* – S.16; *Idem.* Obrona sierot i wdów. – S.55.

⁴³ *Delimata M.* Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego... – S.35; *Sowina U.* Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności // *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce. – Cz.1: Od średniowiecza do wieku XVIII / Red. M.Dąbrowska, A.Klonder.* – Warszawa, 2002. – S.15–28.

⁴⁴ *Bukowska K.* Dawne polskie prawo prywatne miejskie od połowy XV do połowy XVIII w. // *Historia państwa i prawa Polski. – T.II.* – Warszawa; Toruń, 1966. – S.309–310.

У міському праві діяло обов'язкове правило – виконання розпорядження тестатора впродовж року після його смерті. У разі невиконання ексекутором своїх обов'язків його майно підлягало конфіскації, або ж він мав виплатити вартість заповіданих збитків. Якщо ж ексекутор відмовлявся від відшкодування, його мали ув'язнити до сплати збитків⁴⁵.

Порушення акту останньої волі в міському, як і у земському праві вважалося злочином. Тестамент міг бути оскаржений, якщо воля тестатора суперечила «посполитому» праву, приписам вількерів (постанов міського уряду), засадам побожності й порядності, тобто порушувала «добрий» звичай. Проявом піклування про долю спадку був припис про невизнання тестаменту в разі неповноліття або розумової недієздатності спадкоємця. Така особа могла отримати спадок за умови, якщо перебувала під опікою. Недійсними визнавалися акти останньої волі, написані під примусом або особами, яким право забороняло складати тестаменти. До таких належали неповнолітні діти, ченці, засуджені до страти особи, невільники, марнотратці, божевільні, глухі або німі від народження, сліпі⁴⁶. Заборонялося робити записи на користь євреїв, народжених поза шлюбом дітей, а також слуг, які «чужоложили» з дружиною свого пана⁴⁷.

Загальні норми спадкування уточнювалися й регулювалися локальним законодавством в окремих містах Речі Посполитої, зокрема вількерами Кракова, Казимежа, Познані, Львова, Олькуша, Бидгоща, Ченжковиць⁴⁸.

Укладання тестаментів у повсякденних практиках

Найважливішою причиною укладення акта останньої волі в більшості випадків була необхідність поділити майно між спадкоємцями, аби в майбутньому запобігти конфліктам і суперечкам у родині. Важливими для тестатора були також такі спонукки: турбота щодо забезпечення шлюбного партнера в разі бездітності подружжя; піклування про добробут і майбутнє дітей та онуків; виплата боргів; визначення спадкоємців серед далеких родичів; благодійні й побожні цілі. Коротко кажучи, заповідачі на порозі смерті прагнули впорядкувати всі справи, пов'язані з дотеперішнім життям. Наприклад, ковельський міщанин Ярош Олешкович, виявляючи турботу про свою родину, так висловився з цього приводу: «Аби по смерті моїй жодної шарпанини від кровних моїх дружини й дітки мої не мали ні від кого» («Aby po śmierci mojej żadnej szarpaniny od krewnych moich żona i dziatki moje nie mieli ni od kogo»)⁴⁹. Зможний луцький бурмистр Самійло Солтан на схилі життя залишився вдівцем і, не маючи нащадків, побоювався, що його майно може стати причиною розбрату серед рідні. Тож він уклав свій тестамент, аби запобігти сваркам між потенційними спадкоємцями: «Прето я много грешьныи Самоел Василевичь Савътанъ, на сесь часъ бурмистръ луцкии, постерегаючи того, абы мя смерть в неготовости и в неросьпоряженью добр моихъ, которые от Гсда Бога дарованые и власною працою моею набытые маю, не застала, и стерегучы того, абы по животе моем в шарпанину не пришъла и межы кровными и повиньными моими ростырки якие и васнь се не множили»⁵⁰.

У волинських містах заповіт укладали здебільшого в будинках. Сюди запрошували 3–4 міських урядників, делегованих вїтом або лентвїтом, представника канцелярії

⁴⁵ Groicki B. Tytuły prawa majdeburkiego... – S.189.

⁴⁶ Ibid. – S.180–181.

⁴⁷ Ibid. – S.188.

⁴⁸ Mikula M. Traducje prawne w regulacjach testamentowych... – S.148.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.35. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.89–90.

⁵⁰ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.125.

(міського писаря або його заступника) для вислуховування диспозиції помираючого й оформлення акта останньої волі. Траплялися ситуації, коли на прохання заповідача або членів його родини вдома збирався так званий гайний необхідний суд (лат. *iudicia necessaria bannita*), інколи в повному складі, який і вирішував питання успадкування майна та оформлення заповітів. У всіх зафіксованих випадках на прохання тестатора цей акт уписували до міських книг того самого дня. Практика скликання гайного суду в будинку заповідача була поширена в Олиці, про що зазначалося у вписаних до міських книг заголовках актів: «Гайний виложений суд зібрався в будинку учтивою Георгія Середи, міського жителя Олики, що сталося 4 квітня 1664 р., перед поважними й відомими панами – вітом Мартином Більцем, учтивими Єронімом Танюкевичем, Олександром Яженецьким, Никифором Бжозовським, Єфремом Божкевичем, Дмитром Палунським, присяглими лавниками, за присутності славетних Матяша Собковича, бурмістра, Себастьяна Калениковича, Олександра Бобковича, Семена Карасовського, райців, а також Федора Куриловича, старого райці, Яцька Полуйка, Івана Грицелка та інших міських жителів»⁵¹.

Тестаменти записували як від першої, так і від третьої особи. Тестатори могли надиктовувати свою останню волю, тоді до актів потрапляли думки, емоції, рефлексії помираючих і навіть діалоги між заповідачем та спадкоємцями. У таких актах присутній голос людини в переддень смерті, її страхи й побоювання за стан душі. Звісно, подібних документів обмаль, утім саме вони віддзеркалюють палітру взаємовідносин у родинах, особливо за конфліктних ситуацій. Такі тестаменти засвідчують оригінальність і цінність цих джерел, а також дозволяють зауважити культурні відмінності волинських міст від мешканців інших регіонів Речі Посполитої.

Нетиповий тестамент з автобіографічними елементами та емоційною складовою залишив жовнір Казимир Соколовський, який походив із Новоградського повіту. Цей акт останньої волі тестатор записав власноруч. Він стверджував, що причиною його смерті стала жадібність євреїв із Берестечка, котрі безпідставно звинуватили його в убивстві митника Боруха. Тож коли він проїздив Володимир, євреї через цей наклеп його схопили й кинули до в'язниці, де він просидів цілий рік. Важкі умови призвели до хвороби Соколовського та як наслідок – передчасної смерті, а всі його речі (кілька коней, зброя, військове спорядження, 300 злотих) забрав берестейський кагал. Можливо, євреї були у змові із замковим урядом Дубна, який також міг отримати певний зиск від цієї справи. Джерела не проливають світла на подробиці згаданого інциденту, тому важко сказати, наскільки щирим був жовнір на порозі смерті. Напевно, як чужинець, він не мав шансів на порятунок. У тестаменті Соколовський із глибоким жалем оповідав свою сумну життєву історію, згадуючи про те, як мусив їсти щурів у в'язниці та був приречений померти, заплативши християнською і шляхетською кров'ю за жадібність євреїв⁵². 17 березня 1687 р. ксьондз Бонавентура Климковський із дубенського бернардинського монастиря, перед яким напевно в'язень сповідався, приніс цей тестамент для запису в луцькі гродські книги. Тестатор відписав бернардинцям усі пограбовані в нього євреями речі, залишивши докладний реєстр цього майна на загальну суму 1038 зол.⁵³

⁵¹ «Judicium necessario expositum bannitum in domo hon[est]i Georgij Sereda civ[ibus] olycen[sis] horis ante Mencionis. Feria sexta, die quarta Aprilis. Anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo quarto. Per spect[abili] ac fam[atum] D[omin]orum Martinum Bielec, advocatum olycen[sis], et hon[estum] Hieronimum Taniukiewicz, Alexandrum Jazeniecki, Nicephorum Brzozowski, Ephrem Boszkiewicz, Demetrium Paloński scabinorum jurati. In praesentiam F.F.D.D. Matthias Sobkowicz proconsul, Sebastiani Kalenikowicz, Alexandri Bobkowicz, Simonis Karasowski consul[ibus] cum etiam D[ominum] Theodori Kuryłowicz antiquas resid[entes] consul[is], Jacko Polujko, Joannis Hrycelko et aliorum plurimam civ[ibus] olycen[sis]» (див.: ЦДДАК України. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.107 зв.).

⁵² «I ja będąc człowiek niewinny więzienie w zamku w Dubnie siedziałem rok cały, i czeladnika na imie Brzozowskiego na konfessatach zmęczoną, i nic nie zeznał na mię. Co za wziętość żydowska, usadziwszy się i jad jaszczurczy, mając w sobie na krew chrześcijańską i szlachecką przepłacając moją krew niewinną każą mi umierać» (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.353–354).

⁵³ Див.: Там само. У реєстрі, зокрема, згадано про сім коней, кожен з який коштував 90–120 зол., дві пари пістолетів за 100 зол., два мушкетери за 40 зол., короткий мушкетик за 8 зол., срібляну ладівничку за 12 зол., дві шаблі за 60 зол., дві пари чорних бутів за 18 зол.,

Такі випадки власноручного укладання тестаментів були рідкісними, але, окрім згаданого, відомі й інші. Так, у преамбулі заповіту олицького міщанина Івана Антиповича (23 травня 1658 р.) зазначалося, що він був написаний руською мовою і власною рукою тестатора («ро gusku jego ręką własną pisany i podpisany»)⁵⁴. Свідками в нього виступили два священники, двоє міщан і брат заповідача. Після його смерті дружина принесла тестамент до міського уряду з проханням внести його до міських книг. Перекладений лавником Єронімом Танюкевичем на польську мову, текст був уписаний 6 вересня 1660 р., тобто через півтора року після укладення. Священик соборної церкви в Ковелі Федір Дем'янович написав свій тестамент власноруч руською мовою. Документ мав спрощену структуру, зокрема в ньому відсутні кілька характерних для цих актів клаузул: аренга, диспозиція щодо душі й тіла, санкція, дата та місце укладення. Його засвідчили 7 осіб, серед яких були міські урядники. Після смерті заповідача на прохання дружини текст було вписано до міської книги після перекладу на польську (26 жовтня 1671 р.)⁵⁵. Схоже, що тестамент Василя Дубовця (8 січня 1686 р.) також був написаний власноруч. Він складався тільки з майнового розпорядження на користь дружини й дочки, починався та закінчувався зверненням до Бога: «Во имя Отца и Сина и Святого Духа»⁵⁶. Канцеляристи цей текст не стали перекладати на польську, а вписали мовою оригіналу до міської книги, але це радше був виняток для канцелярії Ковеля, ніж усталена практика. Зауважимо, що в міській канцелярії Олики заголовки до документів і прикінцеву клаузулу записували переважно латинською мовою⁵⁷.

У маленьких містечках при вписуванні до книг укладених раніше тестаментів не завжди дотримувалися правила перекладу на польську мову. Так, у Миляновичах міський писар Іван Лукошевич за присутності священника Покровської церкви Онисифора склав у домі смертельно хворого Якова Ласковича руською мовою його заповіт (18 серпня 1650 р.). За усталеним звичаєм по смерті міщанина цей священник приніс написаний ним акт до міської канцелярії для внесення у книги – перекладати його не стали, уписавши мовою оригіналу. Акту передувала преамбула польською мовою із зазначенням імен присутніх на уряді міських урядників. Практика укладання й засвідчення тестаментів духовними особами була поширеною у Великому князівстві Литовському у XVI ст. Але після набуття чинності III Литовським статутом, який не вимагав присутності духовних осіб при тестуванні, вона не була обов'язковою та поступово зникла. Утім цей звичай зберігся у XVII ст. на півночі ВКЛ⁵⁸, також у деяких містах Волинського воєводства.

У містах Великого князівства Литовського поширеною була практика укладання тестаментів міщан перед вйтівсько-лавничим урядом⁵⁹, натомість у містах Речі Посполитої, у супереч нормам маґдебурзького права тестаменти могли укладати відразу перед радецьким урядом або судом. У разі задовільного фізичного здоров'я міщани усно визнавали свою останню волю в ратуші, керуючись при цьому міркуваннями безпеки, оскільки в такому разі розпорядження тестатора завжди вписувалися до книг.

два кунтуші, позолочену вузdeckу черкеської роботи за 80 зол. і червоний килим за 9 зол. (див.: *Bitous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 64(2). – Warszawa, 2016. – S.213).

⁵⁴ ЦДДАК України. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.46.

⁵⁵ Там само. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.100–100 зв.

⁵⁶ Там само. – Спр.7. – Арк.274.

⁵⁷ *Bitous N. Testamenty mieszczaninów miasta Olyki z lat 1660–1670 // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 3-4. – Warszawa, 2011. – S.347–362.

⁵⁸ *Zielecka-Mikolajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej...* – S.33.

⁵⁹ Таку норму окреслив привілей королеви Бони 1541 р. для жителів Гродна, яким наказувалося, «żeby testamenta same przed wójtem i ławnikami sprawowane były i do ksiąg miejskich spraw pilnie i wiernie spisywane», оскільки її регулярно порушували. Див.: Акты Виленской археографической комиссии. – Т.VII. – Вильно, 1874. – Ч.II А. – №12. – С.76; *Pisanko-Borowik A. Testamenty mieszczaninów grodzieńskich w XVII–XVIII w. // Studia Podlaskie.* – Т.XV. – Białystok, 2005. – S.140.

Там же можна було залишити на зберігання у замкнених скринях оригінали тестаментів⁶⁰. Їх оформляли війтівський або міський писар за присутності членів лави та ради.

Актикація відбувалась, як правило, після смерті тестатора, оскільки саме тоді цей документ набирав силу, але у виняткових ситуаціях текст до книг могли вписати й раніше. Так, 23 лютого 1665 р. стара міщанка, удова олицького бургграфія Анна Маринська разом зі старшим сином прийшли до ратуші та звернулися з проханням до міського уряду про запис тексту її тестаменту (укладеного 18 лютого 1665 р.) до урядових книг. Головною метою візиту було юридично зафіксувати поділ майна між її синами, щоб запобігти в майбутньому конфліктам між ними. Тоді міський уряд зібрався в повному складі в ратуші⁶¹. Після запису до книг цього тексту прохачам було видано екстракт із міської книги.

Для зізнання на уряді (тобто запису у книги) тестамент приносив один зі свідків, або члени родини померлого, зацікавлені в успадкуванні майна, чи опікун родини, про що зазначалося у заголовку документа. Бувало так, що акт останньої волі записували зі слів свідків або третіх осіб, якщо тестатор був тяжко хворий, старий, немічний. Таким же чином він поновлювався по смерті заповідача, якщо оригінал з якихось причин було втрачено. Так спадкоємці ковельської міщанки Гальшки Сколдицької, дружини колишнього міського писаря Григорія Сколдицького, відновили текст її тестаменту. Вони стверджували, що оригінал загинув, тож на їхнє прохання до міського уряду з'явилися троє свідків (райці), аби заново записати акт останньої волі небіжчиці. У результаті до реконструйованого тексту тестаменту (7 травня 1663 р.) потрапили всі перипетії, пов'язані з його поновленням, діалоги свідків⁶².

Уписи починалися з титулу, відокремленого від основного тексту. Після проставлення дати йшла преамбула, де зазначалися імена свідків та умови, за яких було складено тестамент, шлях, яким він потрапив до уряду. Так, наприклад, після смерті луцької міщанки Пелагії Якимової Обухової (14 квітня 1594 р.) протопіп церкви Св. Іоанна Богослова Йона Вацюта приніс оригінал заповіту до луцької гродської канцелярії. Тестамент Томаша Ясінського (3 липня 1636 р.) потрапив до книги луцького міського уряду через два роки від райці Йони Михайловича, очевидно за дорученням або проханням дружини померлого – Федори Ясінської. Заповіт Криштофа Немиського (28 червня 1638 р.) приніс той самий райця через два місяці, але вже як опікун родини померлого. Тестамент луцького лавника Стефана Булгака міг потрапити до урядових книг через будь-кого з тодішніх згаданих міських урядників або писаря, котрі оформляли цей акт на гайному суді в нього вдома 8 березня 1639 р., і того ж дня вписали його до міської книги. Ці документи приносили для запису в урядові книги часто дружини-вдови або чоловіки-вдівці. Так, наприклад, по смерті вижівського міщанина Левка Демковича (9 січня 1638 р.) його дружина Катерина принесла документ для запису в міські книги до ратуші, де зібрався міський уряд у повному складі, про що зазначено в його преамбулі: «Ставши очевисто Катерина пред нами врядом Семенем Кузмич, Ивана Порыдубскомъ и Радком Мискович и присяжными Лесем Ковалем, Уласом Денис, врядом сполным, указала тастаменьтъ мужа своего Левка и просила абы тот тастамент былъ взятый до книгъ вечистыхъ и списанъ слово до слова, щосмы взравши в тастаменьтъ, же естъ слушныи с печатю мѣсцькою. А то такъ се маєт»⁶³.

Серед інших осіб, які приносили з тією ж метою заповіти, були також дорослі діти, опікуни неповнолітніх дітей, ексекutori, священники, родичі та приятелі, але в багатьох

⁶⁰ Bukowska K. Dawne polskie prawo prywatne miejskie... – S.309; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania... – S.72.

⁶¹ ЦДДАК України. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.125.

⁶² Там само. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.268–268 зв.

⁶³ Там само. – Ф.32. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.163.

випадках ім'я цієї особи залишалося невідомим через те, що не потрапляло до заголовка (або преамбули) документа.

Звісно, після смерті тестатора між родичами траплялося чимало конфліктів через розподіл спадщини. Невдоволені та обділені зверталися до міського суду в пошуках справедливості, намагалися оскаржити умови укладання тестаменту й вирішити справу на свою користь. Наведемо кілька прикладів. Так, 12 грудня 1658 р. Олена Клоцковна (в першому шлюбі Максимова Устянчикова, у другому – Карпова Шевцова) поскаржилася до дубенського міського суду на заславського міщанина Левка Синицького, який звинувачував її першого чоловіка-небіжчика в неповерненні боргу та, відповідно, по його смерті – його дружину. За словами Синицького, небіжчик заборгував йому 50 зол., які позичив під заставу котлів. Позивачка виставила у суді свідка, котрий заявив, що її чоловік-небіжчик віддав цей борг («czy się ty Boga nie boisz Lewko, ja tobie nic nie winien i było tego kilka razy, jam tobie oddał – niebożczyk mówił, i prosił go aby żony jego nie turbował strony kotła wielkiego»). Проте другий свідок зазначив, що не пам'ятає, чи повернув Максим Устянчик борг Левкові Синицькому, а чи обіцяв відшкодувати котлами. Тоді суд постановив, аби позивачка присягнула на доведення своїх слів, і призначив наступне засідання через два тижні. Міщанка обіцяла привести до суду ще одного свідка, але сама у призначений термін не з'явилася. Натомість прийшов позваний, який чекав від самого ранку («a pozwany stawszy na termin był gotowy się uprzedliwić i decretowi ferowanemu przysłuchać, czekając sporanku do zwykłej godziny»)⁶⁴. Невідомо, чим закінчилася ця справа, але традиційно за неявки позивача відповідач звільнявся від обвинувачень.

Павло Пліщевський із дружиною 30 січня 1659 р. поскаржилися до дубенського міського суду на Ничипора Броварника в тому, що він незаконно успадкував будинок і всі рухомі речі небіжчиці Мотрони Ювхимихи Скрипнички, сестри скаржниці. Виправдовуючись у суді, позваний демонстрував акт останньої волі померлої, згідно з яким саме він успадкував це майно й виплатив усі її борги. Міщанин наголошував на тому, що під час хвороби тестаторки, котра тривала понад рік, її сестра з чоловіком виявили повну байдужість до недужої, а тепер заявили про свої права на спадщину⁶⁵. Суд став на бік позваного та звільнив його від усіх обвинувачень.

Петро Муха 10 липня 1677 р. вніс до міського уряду Дубна протестацію «про недійсність тестаменту» своячки – дружини його брата-небіжчика Хоми (акт було укладено вже по смерті). Як стверджував скаржник, заповіт готувався з порушенням права й без погодження з родиною («nie jest prawnie sprawiony i nie według prawa napisany, jako też i przeciwko compromissom niesłusznie względem sukcesiej brata jego nieboszczyka Chomy uczynionemu»). Хомина, на той час уже дружина міщанина Маркуса, порушила останню волю свого першого чоловіка. Позивач зазначав, що надалі цю справу може продовжувати у суді його племінник, коли досягне повноліття («prawnie czynić i postąpić tam, gdzie będzie sprawa należała»), його ж обов'язок – зафіксувати ці обставини в урядових книгах⁶⁶.

До судових книг уписували «квити» від родичів тестатора, а фактично розписки про відсутність взаємних майнових претензій, що можна розглядати і як факт замирення конфліктуючих сторін. Так, 27 квітня 1667 р. дубенський міщанин Габріель

⁶⁴ Там само. – Ф.33. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.97–97 зв.

⁶⁵ «Pozwany tudzież stojąc na to odpowiedział, iż gdy niebożczka chorowała rok i czwierć, tedy Paweł ani żona jego i oka nie ukazali, a teraz się siostrą odzywa i do spadków bierze. Tedy niebożczka schodząc z tego świata testament uczyniła przy wielu ludziach, jako i duchownym, i co komu legowała z dobr swych tom pooddawał, na co testament jako i registr com po niebożce wydał produccyę» (див.: Там само. – Арк.101).

⁶⁶ Там само. – Арк.533 зв.

Старушич прийшов до ратуші, аби засвідчити перед міським урядом відсутність претензій до своєї мачухи після укладення тестаменту⁶⁷.

Рідні брати небіжчиці Марії Сеньковни з Дубна – Павло Сенькович із Плешова і Степан Сенькович із Лешньова – 2 березня 1649 р. прийшли до дубенського міського уряду, аби зробити усне зізнання, що вони отримали сповна з того, що їм відписала сестра своїм тестаментом (10 січня 1645 р.) і не мають жодних претензій до її чоловіка (їхнього швагра) пекаря Григорія Ружанського, а їхні нащадки ніколи не будуть його турбувати щодо спадщини під закладом 20 кіп литовських грошів⁶⁸.

Зазвичай писарі ретельно нотували дати складання актів останньої волі, але не завжди фіксували дати запису цих документів до урядових книг. У певних випадках відома тільки дата внесення до книг, але невідома дата укладення. Однак, як показує тогочасна практика, нормою був короткий термін між двома правовими актами: від двох днів до кількох місяців, рідше – понад рік. Виняток становлять деякі екстракти з міських книг, уписані до гродських і земських книг через більший проміжок часу.

Зафіксовано тільки один випадок укладення тестаменту подружжям – одночасно двома шлюбними партнерами: 20 липня 1652 р. під час епідемії чуми на прохання володимирських міщан Івана Назаревича і Христини Русаківни у присутності кількох свідків урядники оформили їхній спільний тестамент. Характерно, що з огляду на небезпеку зараження сталося це не в будинку заповідачів чи в ратуші, а «у саду на фолварку Яна Русинського передь будою». Після смерті заповідачів, 20 січня 1653 р., писар володимирської катедри Василій Жуковецький на прохання спадкоємців подружжя подав цей акт для запису до гродських книг.

Інколи траплялися випадки коригування документів останньої волі, унесення поправок і додатків до початкової версії першого тестаменту або укладення другого. Правки могли вноситися, скажімо, якщо тестатор утрачав довіру до котрогось зі своїх спадкоємців, або змінювалося його майнове становище. Зазвичай це траплялося, коли акт укладався за кілька років до смерті заповідача. Старий і хворий міщанин-католик із Дубна Ян Шимонович у першому тестаменті (3 січня 1674 р.) записав половину свого будинку невістці Єві, другій дружині сина-небіжчика Юзефа, та їхнім спільним дітям, а решту – синові й дочці того ж Юзефа від першого шлюбу, тобто своїм онукам. Взамін за це Єва мала опікуватися тестатором до його смерті та поховати в місцевому бернардинському монастирі, якому повинна була передати гроші на п'ять заупокійних служб і сплатити всі борги свекра. Водночас він позбавив спадщини двох своїх інших дорослих дітей – дочку Гальку та сина Яна, щоправда просив невістку передати дочці 30 злотих зі стягнутої з боржників суми в 50 злотих, що завинили його синові-небіжчику Олександру. Своє рішення він обґрунтував тим, що невістка його годувє й доглядає у старості, а дорослі діти незважаючи на його слабке здоров'я нічим не допомагають. Незабаром заповідач дещо змінив власне рішення і 29 січня 1674 р. вніс поправки: одну половину будинку записав невістці Єві, а другу – її дітям і дітям сина від першого шлюбу. Другий пункт змін стосувався записів на побожні цілі: з отриманих грошей від стягнених боргів просив переказати всю суму – 50 злотих – бернардинцям у Дубні⁶⁹. Що спонукало тестатора внести такі зміни в акт останньої волі? Напевно,

⁶⁷ «Na urządzie miejskim dubieńskim przede mną Stepanem Molewskim wujtem przy bytności pana Leontego Kaplewicza, Andrzeja Wołoszynowicza, Stepana Moszewicza burmistrzow stanowszy oczywiscie slawetny p. Gabryel Staruszyc kwituje z testamentu wiecznemi czasy panią matkę wturą gdyż mi satysfactia stała, ani ja, ani małżonka moja i potomki moje milczec mają wiecznemi czasy, także i matka moja wtora cokolwiek by miała miec do mnie lub i wniesieniu swoim nie powinna mie będzie turbować. Na co dla lepszej wiary ręką swoją podpisuje» (див.: Там само. – Спр.7. – Арк.59 зв.).

⁶⁸ «[...] doszło i zapłacono szczego sie wyrzekamy i onego kwitujemy czasy wiecznymi, iż się nam wszystkim dosyć stało i już od dnia dzisiejszego tak my i potomki nasze, także bliższy i krewni żadni ni mamy nicz o żadne spadki upominać się u Grzeska ani onego turbować pod zakładem kop 20 lit.» (див.: Там само. – Спр.6. – Арк.24 зв.).

⁶⁹ Там само. – Спр.1. – Арк.453–453 зв.

невдоволення старших онуків діями діда, які, згідно із законом, мали рівні права на спадщину. Можливо, ченці бернардинського монастиря зажадали від нього за право поховання на їхній території суму готівкою в 50 злотих, що не було передбачено в першому заповіті⁷⁰.

Випадки скасування тестаментів траплялися зазвичай тоді, коли хвороба, що спонукала особу до вчинення цього акту, виявлялася несмертельною. Одужавши, заповідач міг анулювати свою останню волю. Так учинила, наприклад, олицька міщанка Федора Мойсеїха. Хворіючи, вона 21 січня 1644 р. уклала заповіт, але коли одужала у травні того ж року, скасувала його⁷¹. Рівненська міщанка Марина Храсицька уклала свій заповіт 29 січня 1691 р., а вже 2 лютого того ж року його анулювала й підготувала новий⁷². Красномовним прикладом може бути випадок дубенського вїта Стефана Молевського, котрий уклав свій тестамент під час хвороби 20 жовтня 1698 р., однак 23 березня 1701 р. скасував його в ратуші перед міським урядом, який зібрався в повному складі. Вїт пошматував його на очах у міських урядників⁷³.

Міська канцелярія відіграла головну роль у становленні тестаменту як важливого приватноправового акту, обов'язкового до виконання після смерті заповідача. Невдоволені останнім волевиявленням тестатора могли оскаржити його розпорядження у суді, але на практиці цим користувалася незначна частина мешканців міст. Аналіз правових джерел і порівняння їх із практикою тестаментування дає підстави стверджувати, що мешканці міст у більшості випадків шанували право й дотримувалися засад укладання заповітів, визначених у Литовському статуті та збірниках магдебурзького права.

Після смерті тестаторів акти останньої волі мали вносити до урядових міських книг (такий запис називався облятою): канцеляристи дослівно переписували текст із наданого оригіналу, до нього додавали вступну й кінцеву клаузули (канцелярську формулу) та заголовок, який містив крім імені, прізвища заповідача інформацію про його соціальний статус, іноді – імена осіб, котрі принесли цей документ, і свідків. Завершувала обляту стандартна прикінцева формула із зазначенням про те, що поданий для фіксації тестамент актикований (тобто вписаний). Рідкісними були випадки вклеювання (або вшивання) оригінальних документів із підписом тестатора, свідків і міського писаря (такі випадки зафіксовано у книгах міст Рівне, Дубно). Однак, як доводить аналіз актової документації, далеко не всі тестаменти містян, укладені в їхніх будинках напередодні смерті в письмовій формі, уписувалися до міських книг. Причинами могли бути небажання спадкоємців оплачувати пов'язані з цим канцелярські видатки або відсутність потреби у цьому⁷⁴. У волинських містах, подібно, як і в більшості тогочасних міст Східної Європи, значна кількість розпоряджень останньої волі виголюшувалася усно

⁷⁰ Там само. – Арк.453 зв.

⁷¹ Там само. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.20 зв.

⁷² Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаніка. – Ф.91. – Спр.44. – Арк.19–19 зв., 44.

⁷³ «Przy których wobec wszystkich testament kasuje, anihiluje i niszczy, i poszarpał, w oczach wszystkiego urzędu. A to z tej przyczyny, że mi P. Bóg przedłużył żywota, póki wola jego święta. A summa i długi odebrane, i gotowizna wszystka na moje potrzebę i wyżywienie do śmierci [się] obróciło. Aż tom wszystkim karty wszystkie, które by się u kogo miały znaleźć, niech teraz za żywota mnie się upominają. A ja z tym wszystkim testament wyżej specyfikowanego roku 1698 kasuję i żadnego waloru [on] nie ma». Під цим текстом іншим чорнилом дописано, що давніші тестаменти не мають жодної цінності, оскільки тестатор подолав хворобу («Zadnego waloru nie mają dawne testamenta, ponieważ dłużej żyje osoba po testamentie») (див.: ЦДДАК України. – Ф.33. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.99).

⁷⁴ Згідно з дослідженнями чеської історикини К.Ішової, тестаменти уклали зазедве 1/7 мешканців міста Нова Прага, із чого напрашується висновок, що ці акти більшості міщан або не збереглися, або, скорше за все, не були вписані до міських книг, або й узагалі не були складені (див.: Jiřová K. Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich: Možliwości i ograniczenia badań // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R.LXI. – 2. – Warszawa, 2013. – S.213–214).

без подальшої письмової фіксації⁷⁵, що пояснює настільки мале порівняно з містами Західної Європи число збережених актів.

Більшість тестаторів були неписьменними, тож, аби засвідчити власний акт останньої волі, ставили хрестик, а для укладання самого документа потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Нормою в ті часи було написання заповітів у будинках помираючих (за присутності міських урядників і свідків), або в ратуші перед міським судом. Однак серед аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч уклали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалося тільки постфактум прийняти готові документи для внесення в урядові книги, що певною мірою свідчить про розвиток прагматичної (писемної) культури у волинських містах ранньомодерного часу.

Загалом, незважаючи на поширену в Речі Посполитій у XVII ст. практику тестаментування, ці документи не стали масовою актовою продукцією у волинських містах (за винятком Олики, де була добре розвинута міська канцелярія). Вони не виділилися в окрему серію книг на зразок «*Libri testamentorum*», як це відбувалося в більших коронних містах⁷⁶, а вносилися в поточні й записові міські книги на прохання містян.

REFERENCES

1. Bartoszewicz, A. (2012). *Piśmienność mieszczńska w późnośredniowiecznej Polsce*. Warszawa. [in Polish].
2. Bilous, N. (2019). Funeralna kultura rannomodernoho ukrainskoho sotsiumu: istoriohrafiaia problemy. *Istoriobrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 30, 213–243. [in Ukrainian].
3. Bilous, N. (2020). Konflikty ta yikh polahodzhennia v rodynakh mishchan Volyni u svitli testamentiv XVII st. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 15-16, 128–142. [in Ukrainian].
4. Bilous, N. (2011). *Testamenty kyyan seredyiny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Bilous, N. (2017). *Testamenty mieszczńców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog*. Warszawa. [in Polish].
6. Bilous, N. (2011). Testamenty mieszczńców miasta Olyki z lat 1660–1670. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3-4, 347–362. [in Polish].
7. Bilous, N. (2016). Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 64(2), 211–224. [in Polish].
8. Delimata, M. (2011). Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego. *Spółeczeństwo staropolskie*, III, 21–37. [in Polish].
9. Hoshko, T. (2018). Uviavlennia pro dytynstvo v kodeksakh miskoho prava v Rechi Pospolityi XVI – pochatku XVII st. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 4, 37–56. [in Ukrainian].
10. Hrubá, M. (2002). «Nedávěj statku žádnému, dokud duše v těle»: Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době. Ústí nad Labem. [in Czech].
11. Jiřová, K. (2013). Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich: Możliwości i ograniczenia badań. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 61(2), 213–221. [in Polish].
12. Lück, H. (2005). *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches*. Dössel (Saalkreis). [in Germany].
13. Lück, H. (2017). *Der Sachsenspiegel: Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters*. Darmstadt. [in Germany].
14. Mikula, M. (2020). Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI w.: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 68(2), 131–157. [in Polish].
15. Pisanko-Borowik, A. (2005). Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII w. *Studia Podlaskie*, XV, 125–185. [in Polish].
16. Sowina, U. (2002). Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce, 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, 15–28. [in Polish].
17. Vinnychenko, O. (2010). Spadkuvannia za zapovitom v ukrainskykh zemliakh: gena i pravova rehlementatsiia u shliakhtskomu seredovyskhi Rechi Pospolityi. *Zapysky NTSb, CCLX*, 1, 74–84. [in Ukrainian].
18. Voronchuk, I. (2014). Instytut opiky: pravovi normy ta povsiakdenni praktyky na Volyni rannomodernoi doby. *Ukraina u svitovii istorii*, 3(52), 134–150. [in Ukrainian].
19. Wysmulek, J. (2012). *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV w.)*. Warszawa. [in Polish].
20. Zielecka-Mikołajczyk, W. (2012). *Prawosławni i unici w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów*. Warszawa. [in Polish].

⁷⁵ Таких висновків дійшли польські, угорські, чеські історики (див., напр.: Szende K. Testamenty i ustne oświadczenia woli: Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R.LXI. – 2. – S.223–237; Jiřová K. Późnośredniowieczne testamenty...; Bartoszewicz A. Mowa, gest, pismo: Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich // Kwartalnik Historyczny. – R.CXXIV. – 2. – Warszawa, 2017. – S.209–235).

⁷⁶ Із кінця XIV ст. велся у Кракові, із 1540-х рр. – у Старій Варшаві й Перемислі, від початку XVI ст. – у Познані (див.: Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczńska w późnośredniowiecznej Polsce. – Warszawa, 2012. – S.110–111). 3 українських міст тільки Львів і Кам'янець-Подільський мали подібні серії книг.

Nataliia BILOUS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), bilousnat@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

Establishment of Testaments in Towns of the Volynian Voivodeship in the 17th Century: Legal Grounds and Practices

Abstract. The objective of the article is to analyze the legal grounds and practices of establishment of testaments in the town society of the Volynian Voivodeship in the 17th century. **The methodology** of the research consists in using the methods of comparative-historical and system analysis, social anthropology in studying the legislation (in particular the law of adversity), the universal practices of laying down the testament in the towns of the Volynian Voivodeship of the 17th century. **Scientific novelty.** The article outlined the legal grounds for making testamentary documents and the recourse to the norms according to the Second Lithuanian Statute and the collections of Municipal Law by Bartolomeus Groicki, which were widely used in the court practice of Ukrainian cities of the early modern period. The article describes the process and the order of executing of testaments in all practices in Volynian towns during the 17th century. It was informed that the standard was the execution of testament in the house of a dying person (in the presence of municipal officers and witnesses), or in the city hall before the city court. **Conclusions.** In the cities, governed by Magdeburg law, B.Groicki (1534–1605) in their books of a legislative nature specified the order of residence, execution of rights and establishing of testaments. The norms of the Second Lithuanian Statute applied to inhabitants of non-privileged cities and representatives of different classes, who stayed behind the municipal jurisdiction. The local chancellery played a major role in the formation of the testament as an important private legal act, which was obligatory for execution after the death of the testator. Unhappy with the last will of the testator, they could take the order to court, but in practice, it was used by a small part of the citizens of the cities. The analysis of legal sources and their comparison with the practice of making testamentary documents gives grounds to conclude that the townspeople in most cases took the law and adhered to the provisions of the testamentary documents. Rarely were the cases when they did these acts by themselves. Most of the testators were unwritten and required the assistance of the city clerk's office to draw up the act. After their deaths, these documents had to be recorded in the municipal registers, but as the analysis of the act documentation shows, this occurred sporadically. The reasons for this could be the unwillingness of the residents to pay for the related clerical expenses or the absence of the need to do so. In general, despite the widespread practice of making testamentary documents in the cities of the Polish-Lithuanian Commonwealth, these documents did not become a mass production of documents in Volynian towns; most of the orders of the last will were made without any further written fixation.

Keywords: testaments, legacy, Magdeburg law, law of legacy, Second Lithuanian Statute, town chancellery, town society, Volynian Voivodeship.